

Eskiçağda Şarabın Dini, Siyasi ve Ekonomik Açından Değeri

 SUZAN AKKUŞ MUTLU ^a

Geliş Tarihi: 04.05.2019 | Kabul Tarihi: 16.07.2019

Öz: Şarap eskiçağ toplumları tarafından hastalıkların tedavisinde ve kutsal törenlerde sıkça kullanılmıştır. Yaygın bir şekilde kullanılması ticaretinin yapılmasına neden olmuştur. Çivi yazılı belgelerden kralların şarap üzerinden de haraç aldıkları anlaşılmaktadır. Şarabın vergi veya haraç olarak alınması ekonomik açıdan değerli bir ürün olduğunu da kanıtlamaktadır. Eskiçağda yapılan törenlerin, eğlencelerin en önemli içeceklerinden biri de şaraptır. Ayrıca günlük yaşantıda ve dini törenlerde tanrılara adak olarak sunulmuştur. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait tabletlerden Anadolu halkının bağıcılık ve şarap üretimi yaptığı anlaşılmaktadır. Hitit yazılı metinlerinden de Anadolu'da en yaygın bir şekilde kullanılan içkinin şarap olduğu anlaşılmaktadır. Bu makalemizde, törenlerin ve eğlencelerin vazgeçilmez içeceği olan şarabın eskiçağda kullanım alanları, dini, siyasi ve ekonomik açıdan değerini inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ, şarap, ticaret, çivi yazılı belge, değer.

^a NHBVÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
suzan_akkus@hotmail.com

Religious, Political and Economic Value of Wine in Ancient Times

Abstract: The wine had been frequently used by ancient societies in the treatment of diseases and the sacred ceremonies. Its widespread use had led to trade. It was understood from the written documents that the kings received tribute from the wine. That Wine was taken as tax or tribute also proves to be an economically valuable product. One of the most important beverages of ceremonies and entertainment in ancient times was wine. It was also offered as an offering to the gods in daily life and religious ceremonies. It is understood that the Anatolian people produced viticulture and wine from the tablets of the age of the Assyrian Trade Colonies. It is understood that the most commonly used drink is wine in Anatolia from Hittite written texts. In this article, we will examine the use of wine as the indispensable drink of ceremonies and entertainment in ancient times, its religious, political and economic value.

Keywords: Ancient times, wine, trade, cuneiform document, value.

© Akkuş Mutlu, Suzan. "Eskiçağda Şarabın Dini, Siyasi ve Ekonomik Açından Değeri." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (2019), 115-136.

Giriş

Mezopotamya'da şarap Sümerce *Geştin*¹, Akadca *Karānum*² Hitit çivi yazılı metinlerinde ise "*Geştin*" veya "*Wiyana*" kelimeleri ile ifade edilmiştir.³ Çivi yazılı metinlerde geçen *È.Geştin* "*şarap evi*" veya bir şarap deposu "*Bêt Karāni*" gibi terimler şarabın muhafaza edilmesine büyük özen gösterildiğini düşündürmektedir⁴. Tapınakların depolarında görevliler tarafından sayılarak kaydedilen başta tahıl olmak üzere çeşitli yiyecekler ve şarap bulunmaktadır. Asur çivi yazılı belgelerinde saray mutfağında görevli olan *Rab Karāni*'nin şarapçıların başı olduğu anlaşılmaktadır.⁵ Şarapçıları denetleyen bir görevlinin olması bu mesleğin öneminin de göstergesidir. Tanrılara hizmet için yaratıldığına inanan eskiçağ toplumları onları hoşnut etmek ve dualarının kabulü için tapınağa adaklar da sunmuşlardır. Bu adaklar sayesinde de tapınak bol miktarda yiyecek, değerli eşyanın yanında şarap da elde etmiştir.⁶

Çivi yazılı belgelerden Mezopotamya sosyal hayatında, kadınların şarap üretiminde aktif rol oynadıkları anlaşılmaktadır.⁷ Bira ve şarap üretimi, Mezopotamya toplumlarında, sosyo-ekonomik ve dini açıdan oldukça önemlidir. Bira çok üretilen yaygın bir içki olmakla beraber Sümer toplumunda ekonomik açıdan değeri büyüktür. Şarap ise günlük hayatta çok fazla tüketilmeyen pahalı bir içkidir. Daha ziyade törenlerde tanrılara sunulan kansasız kurbanlar arasında yer almaktadır.⁸

¹ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003, s.269.

² CAD K: 202.

³ Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'nun Florası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1974, s. 68. Jaan Puhvel, "Barm and Balm, Hittite Style", *Journal of Cuneiform Studies*, LXIII, 2011, s. 103.

⁴ CAD, 8 K, 2008:206.

⁵ Melanie GroB, "Food and Drink for the Palace: the Management of Foodstuff in Neo-Assyrian Times and Beyond", *SAAB*, Vol. XXI, 2015, s. 24.

⁶ Gerda Larner, "The origin of prostitution in Ancient Mesopotamia", *Signs*, 11(2), 1986, s. 239.

⁷ H.W.F. Saggs, *Everyday Life in Babylonia And Assyria*, Assyrian International News Agency, A.D. 1965, s. 70.

⁸ Karen R. Nemet-Nejat, "Women in Ancient Mesopotamia", *Women's Roles in Ancient Civilizations (A Reference Guide)*, Ed: Bella Vivante, London:

Eskiçağ toplumları tarafından şarap hastalıklarının tedavisinde de kullanılmıştır. Örneğin; bal, kaynamış şarap ve susam yağı karışımından elde edilen ilaç zehir yutan bir insana icirilerek kusması sağlanmıştır. Böylece zehir vücuttan atılarak hastanın tedavisi gerçekleştirilmiştir.⁹ Şarap Hititler tarafından da hastalıkların tedavisi için kullanılmıştır. Hastalıkları tedavi etmek için çeşitli bitkilerden faydalanılmıştır. Bazı metinlerde de bitkilerin şarapla birlikte alınması söylendiği görülmektedir. KUB XLIV 61 numaralı tableti örnek olarak gösterebiliriz: “ ½ beyaz ot alır ve bunu şarap ile [içmesi için verir]”. (KUB XLIV 61 Öy. I Ay. IV) 1-12 numaralı metinde de reçete hastalığın tedavisi için yapılması gerekenler belirtildikten sonra hasta eğer iyileşmezse “...ama bu şekilde sağlığına kavuşmaz ise o zaman şarap verir, sarımsak-başı, bahçe pırasası başı, soğan, şullittinni otu –başı” ifadesinden yine hastalığın tedavisinde şarabın kullanılması tavsiye edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰ Plinius da şarabın sağlık için uygulanmasında şöyle söylemektedir: “...sirkeyle ıslatılmış erkek saçı köpek ısırtıklarına iyi gelir. Bu saç şarap ve zeytinyağıyla ıslatılırsa, baştaki yaraları tedavi eder...”

Eski Anadolu’da şarap en çok Hititler tarafından kullanılmıştır. Hititler düzenledikleri törenlerde tanrılara şarap ve bira sunmuşlardır. Cenaze törenlerinde ölen bir kişinin arkasından sunulan şarap, aynı zamanda saray sofralarının vazgeçilmez bir içkisi olmuştur. Özellikle Hitit kralının misafir ağırlama töreni olan *Şalli Ašešsar* merasimleri sırasında krala şaraplı ekmeğe yedirilmiş ve gelen konuklara da içki ikramı yapılmıştır.¹¹

Şarap eskiçağda çok değerli içkiler arasında yer almaktadır. Yeni Asur Dönemine ait Nimrud Şarap Listeleri saray eşrafına

Greenwood Press, 1999, s. 106.

⁹ Eva Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, New York: Routledge, 1999, s. 511.

¹⁰ Bkz: Fatma Gökhan, *Hititlerde Tıp Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Gazi Üniversitesi SBE. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.

¹¹ Bkz: Sedat Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans/Hitit Çağında Anadolu’da Üzümlük ve Şarap*, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999, s. 28, 29. Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev.,Orhan Uravelli. Ankara: Kafdav Yayınları, 2010, s. 76 vd.

dağıtılan şarapların miktarlarını göstermektedir. Bu listelerden şarabın kişilerin sahip oldukları makam ve mevkilerine göre dağıtım yapıldığı anlaşılmaktadır.¹² Listelerden şarabın kraliçeden başlanarak dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Asur sarayında kraliçeden sonra gelen üst rütbeye sahip kişilerin ise daha fazla miktarlarda şaraba sahip oldukları anlaşılmaktadır.¹³ Bu durum şarabın ne kadar önemli bir içki olduğunu kanıtlamaktadır.

Hititlerde ordunun başkomutanı olan kral ülkede dini bir töreni yönetmesi gerektiği zaman komutanlarından birini orduyu idare etmesi için görevlendirmek zorundadır.¹⁴ Çünkü tanrılara hizmet her şeyden önemlidir. Savaşlar ancak onların izniyle kazanılmaktadır.¹⁵ Bu durumlarda orduyu, “Baş Çoban, Şarap Büyüğü” gibi unvanlara sahip kişiler komuta etmiştir.¹⁶ *Gal.Geştin* adı verilen şarap başı kralın olmadığı zamanlarda orduyu komuta eden yüksek rütbeli bir askerdir.¹⁷ Savaşta askere dağıtılacak erzaklar sınırlı olduğu için dağıtımın yapılması son derece önemlidir. Ordunun başlıca yiyeceklerini ekmek ve şarap oluşturmaktadır. Bu yiyecekler az olduğu için üst düzey görevli askerler tarafından korunmaktadır.¹⁸ Bu durum yine şarabın ne kadar önemli bir içki olduğunun kanıtıdır. Bununla birlikte II. Murşili'nin yıllıklarındaki “Ordu başka yöne ganimet toplamaya gitti ve tahıl ve şarap getirdi” ifadesinden yağma ile erzak temini yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹

¹² Sherry Lou Macgregor, *Beyond Hearth and Home, Women in the Public Sphere in the Neo-Assyrian Society*, State Archives of Assyria Studies, Vol. XXI, Helsinki, 2012, s. 31.

¹³ Bkz: Frederick Mario Fales & J. Nicholas Postgate, *Imperial Administrative Records, Part I: Palace and Temple Administration*, State Archives of Assyria. Vol. VII, Helsinki, 1992.

¹⁴ Çiğdem Atakuman & Tuğba Tanyeri vd. *Hititler*, Editör: İlker Koç, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2006, s. 73. Jean G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev., Esra Davutoğlu. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2013, s. 62.

¹⁵ Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, Ankara: Dost Kitabevi, 2005, s. 56.

¹⁶ Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 63.

¹⁷ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2002, s. 153. Billie Jean Collins, *The Hittites and their World*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007, s. 107.

¹⁸ Trevor Bryce, *Hittite Warrior*, New York: Osprey Publishing, 2007, s. 23.

¹⁹ Serkan Başol, *Hitit Askeri Teşkilatı Ve Sefer Organizasyonu*, Yüksek Lisans Tezi, Denizli PAÜ. SBE. 2006, s. 100.

1. Şarabın Törenlerde Kullanılması

Eskiçağ toplumları tarafından tanrılara sunulan kurban takdimi özel bir törenle yapılmıştır. İnsan şeklinde tasvir ettikleri tanrılarının kendileri gibi günlük beslenmeleri gerektiğine inanmışlardır. Bu nedenle tanrılara et, ekmek, bira, şarap, hurma gibi çeşitli yiyecek ve içecekleri günde üç kez tanrılara takdim etmişlerdir. Daha sonra tanrı heykellerinin önüne koyulan bu yiyecekler tapınak görevlileri arasında paylaşılmıştır.²⁰

Eskiçağ toplumları tanrılarını kendi aralarında derecelendirmişlerdir. Bu durum tanrılara sundukları şarap miktarlarından da anlaşılmaktadır. Örneğin; Sümerliler aşk ve bereket tanrıçası İstar'a on iki kap şarap verirken, Nina'ya sadece on kap şarap sunmuştur.²¹

Yine Gilgameş Destanı'nda anlatılan Tufan olayından sonra da Utnapiştim'in karaya ayak basması nedeniyle tanrılara şükranlarını sunmak için düzenlediği törende yiyecekler ve şarap ikram edildiğinden bahsedilmektedir.²²

Hititler de Mezopotamya toplumları gibi tanrılarını şarap sunmuşlardır. KBo IV 9 I I - I I I numaralı metin tanrılara içki kurbanına güzel bir örnektir:

“51 UGULA LUM E SMUHALDIM is-pa-an-t[u]-uz-zi-sar
GESTIN

52 LUGAL-i pa-ra-a e-ep-zi LUGAL-us QA.TAM da-a-i

1 UGULA LUM E SMUHALDIM DDAG-ti pi-ra-an

2 III. SU U A.NA DZA.BA4.BA4

3 III. SU si-pa-an-ti

²⁰ Kadriye Tansuğ, & Özel İnanlı, “Sümerlilerin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış”, *D.T.C.F.Dergisi*, XVIII, 1960, s. 563. Jean Bottéro, *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*, Çev., Emin Özcan, Ayşen Er, Ankara: Dost Kitabevi, 2003, s. 238-251. Tuğba Ökse, “Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri”, Ankara, *Bilgi*, S.36, 2006, s. 52.

²¹Şemsettin Günaltay, *Mezopotamya- Sümerliler*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1945, s. 143. Abdullah Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi SBE., 2011, s. 84.

²² Jean Bottéro, *Gilgameş Destanı, Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, çev. Orhan Suda. 4. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 199.

51 Aşçıların başı şarap -ile dolu- "ispantuzziessar-" kabını

52 krala uzatır. Kral elini koyar.

J Aşçıların başı Taht Tanrısının önünde

2 üç defa ve Savaş Tanrısına

3 üç defa kurban sunar veya içki kurbanı bizzat kral tarafından yapılmaktadır".²³

Urartu yazıtlarından Baş Tanrı Haldi'ye şarap sunumu yapıldığı anlaşılmaktadır: "Üzümler olgunlaşırsa (?) 1 sığır ile 3 koyun kurban edilmelidir ve şarap Haldi Kapısı ve stel önünde sunulmalıdır"²⁴

Şekil 1: Hitit Dönemine ait altından yapılmış şarap sürahisi ve ayaklı şarap kadehi (Anadolu Medeniyetler Müzesi).

Eskiçağ toplumları tanrılara hizmet etmek için yaratıldıkla-

²³ Yaşar Coşkun, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, XXVII/ 3-4, 1969, s. 6.

²⁴ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, s. 182.

rına inanmışlardır. Eğer görevlerini yerine getirmezlerse başlarına musibetler geleceğini düşünmüşlerdir. Hatta Hitit kralları tanrılara karşı sorumlulukların ihmal edilmemesini vasiyet etmişlerdir. Örneğin I. Hattuşili vasiyetnamesinde konuyla ilgili olarak şöyle söylemektedir:

*“Ancak sizler tanrılar da saygıdan geri kalmayınız. Onların ekmek payı, onların şarap payı, onların çorbaları, onların yemekleri sofraya konmalıdır ve sen Muşşili bunu ne savsaklamalısın ne de unutmalsın. Ama savsaklarsan felaket yine gelir, eskisi gibi...”*²⁵

Hititler topraktan alınan ilk mahsulden sonra da tanrılar için törenler düzenleyerek kurbanlar sunmuşlardır. Hayvan kurban edilmesinin dışında yiyecek, içecek ve özellikle şarap sunulmuştur. Besinlerin tanrı heykellerinin önüne konulmasının yanı sıra içecekler libasyon yapılmıştır yani heykellerin üzerine ve yere serpilmiştir.²⁶

Urartular da tanrılara sunulacak kurbanlar konusunda büyük özen göstermişlerdir. Örneğin; Kral Menua'nın Meherkapı Kaya Yazıtı'nda şöyle söylenmektedir:

*“...Tanrı Haldi için bağ kurulsun. Daha önce burada hiçbir şey yapılmamıştı... Bağ bozumu yapıldığında, Tanrı Haldi'ye 3 koyun kurban edilsin ve diğer tanrıların tümüne 3 koyun kurban edilsin ve şarap libasyonu yapılsın...”*²⁷

Yine Urartu kralı Menua döneminde Tanrı Haldi'ye adanan Gusak stelinde, Haldi için kurban ve şarap sunulmasından bahsedilmektedir: *“Üzümler olgunlaşırsa (?) 1 sığır ile 3 koyun kurban edilmelidir ve şarap Haldi Kapısı ve stel önünde sunulmalıdır”*.²⁸

Bir saray ya da tapınağın inşaatına başlamadan önce de tanrılara bira ve şarap ikram edilmektedir.²⁹ Duvar örülmeye

²⁵ Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, s. 68-71.

²⁶ Stefano De Martino, *Hititler*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s. 95.

²⁷ Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2013, s. 190.

²⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 182.

²⁹ Anne Rebekka Øiseth, *With roots in the Abzu and crown in the sky: temple construction in between myth and reality, a study of the Eninnu temple of the Gudea cylinders as divine house and cosmic link*, (Unpublished master's thesis). University of

başlamadan önce ilk olarak inşaatın temeline yağ, bal ve şarap döküldükten sonra ilk kerpici kral koyarak inşaatı başlatmaktadır.³⁰ Yeni bir inşaata başlamak için yapılan törenlerin yanı sıra var olan tapınak binasının eskiyen bölümlerinin tamirine başlanırken de törenler düzenlenmiştir. Bu işlem ilk tuğla veya hasarlı tuğlanın duvardan kaldırılması ile gerçekleşir. Bu tuğlanın kaldırılması yeniden yapılanma sürecini başlatmaktadır:

*“O evin inşaat ustası elindeki teneke yüzüğü temiz bir elbise üzerine koyar. O eline bir balta alır ve çökmüş duvardan eski bir tuğlayı kaldırır, onu gizli bir odaya koyar. Temellerin tanrısı (Bêlet-ilî) için tuğlanın önüne bir kurban masası koyar. Tanrı için aromatik tohumlar, bira, şarap ve süt adakları saçılır. Onlar tuğlanın üzerine hoş kokulu yağ, bal, süt, bira şarap döker ve tuğla konulmadan önce ağıt şarkıcısı “Anu gökleri yarattığı zaman” büyüülü sözlerini ezberden okur”.*³¹

Temel çukurlarına koyun kurban edildiğini ve kurbanın kanı, bal, yağ, süt, bira ve şarap ile birlikte temelin üzerine döküldüğünü ritüel metinlerinden öğrenmekteyiz. Bu sunular ortaya çıkabilecek tehlikelerden korunmak için yer altı dünyasının tanrılarına bir kurban olarak sunulmuştur. Tapınak inşaatında olduğu gibi özel bir evin temelini atmaya yönelik ritüel metninden temel kazılırken, bir koç kurban edildiği bal, yağ, bira ve şarabın temel içine döküldüğü anlaşılmaktadır.³² Hititler tarafından da inşaat törenlerinde şarabın kullanıldığı çivi yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Aşağıda tercümesi verilen Hititçe bir metin içki kurbanına güzel bir örnektir:

“Ev sahibinin önünde oturmakta olduğu [direklere] kurban

Oslo, 2007, s. 40,41.

³⁰ Zainab Bahrani, The Babylonian visual image. In G. Leick (Ed.). *The Babylonian World*, Newyork: Routledge, 2007, s. 155-157.

³¹ Claus Ambos, “Building Rituals from the First Millennium BC The Evidence from the Ritual Texts”, *From the Foundations to the Crenellations Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew Bible*. (Edited by Mark J. Boda and Jamie Novotny), Herstellung: Hubert und Co, Göttingen Printed in Germany, 2010, s. 227.

³² Ambos, “Building Rituals from the First Millennium BC The Evidence from the Ritual Texts”, s. 229,230.

sunmazlar. Ama (ev sahibin oturduğu direğin) sağında ve solunda kalan direklere üç ayrı yerde (koyun) kurban ederler, (yani her üç yerde de) birer koyun sunarlar. (Ev sahibi, koyun kesmekle gerçekleştirilen) kan kurbanının arkasından sunağın önüne (ayrıca) bira ve şarap döker. İki direktten her birinin' önüne üç kere içki kurbanı sunarlar. (Kurban edilen koyunların) çiğ etini, döşünü, omuzlarını, kelle ve paçalarını (da) sunağın önüne koyarlar. Döş, omuz, kelle (ve) paçaları, (hayvanların) kendilerine sunulmuş olduğu iki direğin önüne yerleştirirler. Bunu takiben sunağa üç kez bira (ve) şarap dökerler. (Ev sahibi şimdi artık) üç direktten her birine üç kez içki kurbanı sunar. (Direklerin etrafını) 14 kez içkiyle çevreler..."³³

KUB 55.28 + Bo 7740 Öy. 7 - 14 numaralı metni de inşaat ritüeline bir başka örnek olarak verebiliriz:

"Evin sahibi, sunağın önüne bira ve şarap döker daha sonra kan sunusu yapar. Her iki sütunun önünde üç kez libasyon yapar. (kurban edilen koyunun) etini, göğüslerini, omuzlarını, başını ve ayaklarını sunağın önüne koyarlar. Göğüsler, omuzlar, başlar (ve) ayaklar iki sütunun önüne konur."³⁴

Eskiçağ toplumları öteki dünyaya inandıklarından ölülerini eşyaları ile birlikte defnetmişlerdir. Sümerliler, ölen kişi bir kral ise, eşyalarının yanında öbür tarafta ona hizmet etmeleri için askerleri, hizmetçileri ve uşaklarını kral ile birlikte gömmüşlerdir. Tören sırasında ellerinde içki kadehleri tutan kadınlar ve erkekler, kendi istekleriyle içinde zehir bulunan bakır kadehten şarap içerek, toplu olarak intihar ettikleri arkeolojik bulgulardan anlaşılmaktadır. Çünkü mezarların hiç birinde şiddet izine rastlanmamıştır.³⁵ Asur dönemine ait Nimrud'da bir mezarda bulunan tablette şarabın dini törenlerde kullanıldığı bilgisi verilmektedir (Bkz: Şekil 2)

³³ Ahmet Ünal, "Ebediyete İntikal Edecek Şekilde İnşa Edeceksin! -İple Tavana Tırmanan Hitit Mimarının Cambazlıkları", XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: TTK Basımevi, 1998, s. 41.

³⁴ Ünal, "Ebediyete İntikal Edecek Şekilde İnşa Edeceksin! -İple Tavana Tırmanan Hitit Mimarının Cambazlıkları", s. 41.

³⁵ Handan Haktanır, *Bir Avuç Mısır*, Lefkoşa: Rüstem Kitabevi, 2010, s. 132. Ivar Lissner, *Uygurluk Tarihi*, çev. Adli Moran. İstanbul: Nokta Kitabevi, 2006, s. 14, 15.

Şekil 2: Asur kralı III. Tiglath-pileser (M.Ö. 744-727)'in eşi Kraliçe Yabâ'nın mezar kitabesi (Damerji 1999: 51, Pl. 19-1).

*“Şamaş'ın emriyle Ereškigal [Ölümler diyarının kraliçesi] ve Anunnaki, Ölümler diyarının büyük tanrıları, ölüm kraliçe Yabâ'yı aldı ve kraliçe atalarının izinden gitti. Gelecekte tahtta oturan bir kraliçe veya kralın gözdelerinden saraydaki bir kadın, her kim olursa olsun beni mezarımdan kaldırır veya yanıma başka birini yerleştirir veya kötü niyetlerle mücevherlerime uzanır veya bu mezarın mühürünü kırarak açarsa onun ruhu çölde susuzluk içinde dolansın. Aşağıda ölümler diyarında Anunnakku bu kimseye saf su, bira, şarap gibi herhangi bir libasyon veya bir takallu sunusu yapılmasına izin vermesin. Ningișzida ve Pituhidugallu [yeraltı dünyasının kapıcısı], Yeraltı dünyasının büyük tanrıları, onun cesedini ve ruhunu sonsuza kadar huzursuzluk içinde bıraksın”.*³⁶

Eskiçağ toplumları tanrılara sundukları kurbanlar gibi ölen yakınları içinde ayda bir kez kurbanlar keserek dua etmekteydiler. Böylece ölümden sonraki hayatta rahat yaşayacaklarına, sunulan kurbanlardan ölen kişinin de yiyebileceğine inanılmıştır. Bazen ölen kişinin defin töreni için su, şarap, bal, süt gibi

³⁶ Joan Oates & David Oates, *Nimrud An Assyrian Imperial City Revealed*, London: British School of Archaeology in Iraq, 2001, s. 82. Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, Berlin: De Gruyter, 2016, s. 545.

yiyecek ve içeceklerin toprağa saçıldığı anlaşılmaktadır.³⁷ Buna benzer uygulamalar Eski Anadolu toplumlarında da görülmektedir. Örneğin Hitit kraliyet ailesinden biri öldüğünde tüm ülkede yas ilan edilir ve ölen kişi için bir sığır ve bir testi şarap sunulur. Şarap sunumundan sonra testi kırılırdı. Ölüünün kendisi için sunulan kurbanları ölümden sonraki hayatında kullanılacağına inanılmıştır.³⁸ Hititler ise farklı türlerde ölü gömme törenleri yapılmaktadır. Yakarak ölü gömme törenlerinde de ateşi söndürmek için bira, şarap ve *walhi* içkisi kullanılmıştır.³⁹

Tanrıları kızdırmaktan çok korkan Hititler, dini suçlara karşı çok sert cezalar uygulamışlardır. Kralın hizmetini yapan kişiler görevlerini suiistimal etmeyeceklerine dair her ay yemin etmişlerdir. Metinlerden bu görevliler arasında şarapçıların olduğu da anlaşılmaktadır:

*"... Saki, garson, aşçı, fırıncı, biracı, şarapçı, ... sütçü, somun ekmeği yapanlardan oluşan siz mutfak personelinin hepsi de kralın arzusuna göre her ay yemin edeceksiniz. Yemin ederken kilden bir bardağı suyla dolduracak, Güneş Tanrısı'na dökülecek ve "Ey Tanrılar, kirlî şeyler yapanın ve krala kirlî su verenin ruhunu suya çevirin ve onu bu sular gibi dökünüz!" diyeceksiniz..."*⁴⁰

Hititler, şarabı vekil tayini için yapılan Maštikka'nın ritüellerinde de kullanmışlardır. Bu tören kişinin günahlarının, üzerindeki kötülüklerin bir vekile yüklenmesi için yapılmıştır. Tören için bir koyun yani vekil tayin edilmiştir. Daha sonra büyücü; ekmeği, bir testi şarabı ve koyunu güneş tanrısına sunarak şöyle söylemektedir: *"Ey Güneş Tanrısı (bu koyun) onlara ağız ve dil için bir vekildir (nakušši)' sonra bir koyun sunar, kurban ekmeğini parçalar, şarap sunar, koyunu büyücü kadın alır"*.⁴¹ Metinden

³⁷ Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, s. 95.

³⁸ Heinrich Otten, *Hethitische Totenrituale*, Berlin, 1958, s. 52.

³⁹ Fatma Sevinç-Erbaşı, "Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakınoğu'da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları (ICANAS)*, Ankara, 2007, s. 2781.

⁴⁰ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt III, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005, s. 123.

⁴¹ Esmâ Reyhan, "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük", *Gazi Akademik Bakış*, 2/3, 2008, s. 233.

anlaşıldığı üzere bir testi şarap Güneş Tanrısı'nı memnun etmek için sunulmuştur. KBo 39.8 II numaralı metin de tarpalli ritüeline bir örnektir. Bu törende kurban sahibi önce koyunun ağzına tükürerek günahları ona aktarır, sonra koyun kurban edilir, ekmek ve şarap sunarak üzerini toprakla kapatırlar.⁴²

2. Şarabın Siyasi ve Ekonomik Açından Değeri

Üzümün bir takım işlemlerden geçirilmesinden sonra şarap elde edilmiştir. Pahalı bir içki olduğu için günlük hayatta az kullanılan şarap eğlencelerin ve törenlerin vazgeçilmez unsuru olmuştur.

Şekil 3: Asur sarayından bir duvar kabartmasında kralın askerleri için düzenlediği kutlama töreni.⁴³

Bu nedenle eskiçağ toplumlarının aranan içkisi olan şarap önemli bir maddi gelir kaynağını olmuştur. Pek çok kavim tarafından ticareti yapılan şarap hakkında Kültepe tabletlerinden de bilgi sahibi olabiliyoruz. Örneğin, AKT I No. 78 St. 5-7 şarap satışı ile ilgili bir belgedir.

“7 ma-na URUDU si-kam i-sa-am-si bi-ir-tâm ni-is-ü-mu a-na ki-ra-nim âs-qül”

⁴²Esmâ Reyhan, *Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Kadın Mastigga'ya Ait Ritüel Metinler*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE., 2002, s. 39-41.

⁴³Veli Sevin, *Assur Resim Sanatı II*. VI. Dizi, Sayı:38, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s. 131.

“7 mina ufalanmış bakırı, birtum, 'u satın aldığımız günde, üzüm (veyâ şarap) için tarttım”.⁴⁴

Kt. 88/k 71 numaralı tablet de bir kızın evliliği için yapılan masraflar sayılırken şarap için de bir ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. İrfan Albayrak tablette çeşitli yiyeceklerin ve şarap gibi çeşitli içeceklerin bir tören veya eğlence için hazırlık olduğu görüşündedir. Tabletın konumuzla ilgili tercümesi şöyledir:

“...2 šeşel [x] kamış arabası [için], [x] šeşel meşe palamudu ve şarap için, [x] šeşel 30 (ayakkabı) bağı için, [x+5] šeşel yağ için tarttım. 34-37)[x] šeşel üzüm için, 1/3 šeşel soğan için tarttım....”.⁴⁵

Kt 85/k 27 numaralı tablette Tuhpia Kralından tüccar İtür-ili'ye yazılmış mektupta *erbum'*un bedelinin 2 tulum şarap ile ödendiği belirtilmektedir. Tabletın ilgili satırları şöyledir:

“a-na er-bi-im ša tū-šé-bi-lá-ni 2 zi-qú-qá-tim ša DUG ki-ra-na-am er-bi A-mu-na-ni na-áš-a-kum...”

“ Bana gönderdiğin *erbum* için, benim *erbum'*um'un (karşılığı olan) 2 tulum şarabı Amunani sana getirmektedir...”.⁴⁶ (Bkz: Günbatti, 1999: 75-83).

Hititler döneminde Ugarit Krallığı'nda tahıl, üzüm, zeytin gibi pek çok tarım ürünü yetiştirilmiştir. Aynı zamanda ticari miktarda şarap üretimi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Ugarit'in güneyinde yer alan Şiyannu'dan gönderilen tuz, üzüm ve şarap Ugarit'te toplanmış daha sonra da Suriye kervanları aracılığıyla Anadolu ve Mezopotamya'ya gönderilerek ticaret yapılmıştır. Ugarit arşivlerinde ele geçen tabletlerden Tyre ile Ugarit arasında çok yoğun bir şarap ticareti yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

Şarabın ekonomik değerinden dolayı krallar tarafından haraç ve vergi olarak da alındığını çivi yazılı belgelerden öğren-

⁴⁴ AKT I: 96,97.

⁴⁵ İrfan Albayrak, “Kültepeden Değişik Bir Masraf Listesi”. *Archivum Anatolicum* V, 2002, s. 3-8.

⁴⁶ Cahit Günbatti, “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu Kralları ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkilere Işık Tutan İki Yeni Belge”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. 1, Ankara, 1999, s. 75-83.

⁴⁷ Bkz: Demokan Tüylü, *Ugarit- Hitit İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE. 2014.

mekteyiz. Örneğin; Asur kralı II. Asurnasirpal (M.Ö. 883-859) IX. Yüzyıldan itibaren Asur için bir tehdit olmaya başlayan Urartu Devletinin temellerini atan kral Lutupru'ya karşı düzenlediği seferler sonucunda vergi ve haraç olarak aldığı ürünler arasında şarap da bulunmaktadır.⁴⁸ (Özman, 1994: 36).

II. Asurnasirpal'ın ikinci saltanat yılına ait olan anallarda Lutupru hakkında şöyle söylemektedir:

"...Nirbu Ülkesi'nden hareket ettim. Tusha şehrine girdim ve şehri restore ettim... bir tasvirimi yaptırđım, muhteşem büyük gücümü ve Nairi ülkelerine yapmış olduğum cesurca seferi, üzerine yazdım ve onu Tusha şehrinin içine diktim... Yoksulluk ve açlık nedeyle diğer dağlara Supre ülkesine gitmiş olan Asurlular'ı geri getirdim ve onları Tusha şehrine yerleştirdim. Nirbu Ülkesi'nin insanlarından geriye kalanlar evvelce silahlarımdan kaçanlar dağlardan indiler ve ayaklarına kapandılar. Onları oturmaya uygun şehirlere yerleştirdim. Vergi ve haraç olarak verdikleri at, katır, sığır, koyun, şarap ve tunç kapların miktarını artırdım. Onların oğullarını rehine olarak aldım".⁴⁹

"...Tushan şehrinde olduğum zaman... Nirdun Ülkesinden, Tubusi'nin oğlu Lapturi'den ve Urume Ülkesinden tribut aldım ve Nairi Ülkesininin krallarından araba, at, katır, gümüş, altın, tunç kap, sığır, koyun ve şarap tribut olarak aldım. Nairi ülkelerini bunu kabule zorladım ...".⁵⁰

Bu dönemde Nairi ve Uruatri ülkelerine düzenlenen seferlerde ciddi bir artış görölmektedir. Asur kralı Nairi ülkesi içerisinde sürekli asker bırakabileceği müstahkem mevkiiler inşa etmiştir.⁵¹ (Çilingiroğlu, 1997: 21).

II. Asurnasirpal'ın bölgeye gelişi *Kurkh Monoliti*'nde şöyle anlatılmaktadır:

⁴⁸ Recep Özman, *Asur-Urartu Siyasi Mücadelelerinin Yazıtlara Yansıması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi, SBE, 1994.

⁴⁹ ARAB I, 446; RIMA 2, No. 550.

⁵⁰ ARAB I, 447; RIMA 2, No. 551.

⁵¹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Fakfı, 1997, s. 21.

“...Madara kentinden hareketle Tuşhan kentine girdim. Tuşhan’da bir saray kurdum. Tuşhan’da Nirdun ülkesinden vergi ve haraç olarak atlar, katırlar, kazanlar, ayna, öküz, koyun ve şarap aldım...”.⁵²

III. Salmanassar (MÖ 858-824) da sınırlarını kuzey yönünde genişletmeye çalışmıştır. Bu dönemde Nairi ve Habnu bölgesindeki prenslikler Urartu Devleti’ne katılmıştır ve Asur artık birbirinden bağımsız prensliklere karşı değil, güçlü bir Urartu ordusuna karşı savaşmak zorundadır. Bu nedenle Urartu ülkesine hükmetmek çok kolay olmayacaktır.⁵³

III. Salmanassar krallığının ilk yılında “*Kurkh Monoliti*” adı verilen yazıtta Urartu üzerine yaptığı seferinden şöyle bahsetmektedir:

“...Hubuskia’dan ayrıldım. Urartu’nun Aramu’nun krali şehri Sugunia’ya gittim. Şehre saldırdım ve esir ettim. Askerlerin çoğunu katlettim. Ganimetlerini alıp götürdüm. Şehrin önüne başlarından bir sütun yaptım. On dört şehri semtleriyle beraber yaktım. Sugunia’dan ayrıldım. Nairi Ülkesi Denizi’nden aşağı indim. Silahlarımı o denizde yıkadım. Tanrularıma kurbanlar sundum. O zaman kudretim büyüklüğünü ve tanrım Assur’un ihtişamını yaptırdığım taşın üzerine yazdım. Üzerine oturdum. Denizden döndüğümde Asu, Guzani-te’nin takdiri olarak iki deve at, sığır, koyun, şarap aldım ve Asur şehrine taşıdım...”.⁵⁴

Şarabın krallar tarafından haraç ve vergi olarak alınması hem o bölgede çok iyi cins şarap üretildiğini kanıtlamaktadır; hem de şarabın ekonomik açıdan değerli olduğunun göstergesidir. Tabiki içkinin ticaretinin yapılabilmesi için daha fazla üretilmesi ve üretilen şarapların muhafaza edilmesi gerekmektedir. Krallar akropollerde şarapları muhafaza etmek için özel depolar yaptırmışlardır. Ayrıca arkeolojik bulgulardan şarap

⁵² ARAB I, 446-461; RIMA II, No. 569,570,571.

⁵³ H. W. F. Saggs, *The Might That Was Assyria*, New York: St.Martin’s Press, 1990, s. 77. Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, V. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 160.

⁵⁴ ARAB I, 594; RIMA 2, No. 598. David Frankel, *The Ancient Kingdom of Urartu*, London, 1979, s. 7.

depolarının yanında şarap testilerinin muhafaza edildiği başka depolar yapıldığı da anlaşılmaktadır. Örneğin, Urartular tarafından Karmir-Blur sitadelinde şarap testileri, küplerin depolandığı odalar yer almaktadır. Bu depolardan 6 tanesi şarap depolamak için kullanılmıştır. Ayrıca bu mahzenlerin yakınındaki depolarda şarap sunmak için kullanılan kırmızı astarlı 1036 testi bulunmuştur.⁵⁵

Sonuç

Şarabın, eskiçağ toplumları tarafından çok geniş bir yelpazede kullanıldığını çivi yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. Üzümün bir takım işlemlerden geçirilmesinden sonra elde edilen şarap, eskiçağda deliren bir insanı tedavi etmek için yapılan büyü törenlerinde ve bazı tıbbi tedavilerde kullanılmıştır. Ayrıca şarap inşaat ve arındırma ritüelleri gibi pek çok ayinde kullanılan kutsal bir içkidir. Ekonomik açıdan oldukça değerli olan şarap günlük hayatta çok tüketilen bir içki değeridir. Daha ziyade toplumun üst sınıfının içkisidir.

Çivi yazılı belgelerden eskiçağda şarabın kişilerin makam ve mevkisine göre dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Savaşa giden ordunun başlıca yiyeceği olan ekmek ve şarap sınırlı sayıda olduğu için yüksek rütbeli askerler tarafından korunmuştur. Örneğin, Hitit ordusunda kralın olmadığı zamanlarda orduyu *Gal.Geştin* adı verilen şarap başının yönetmesi şarabın ne kadar önemli bir içki olduğunu kanıtlamaktadır.

Eskiçağ toplumlarının aranan içkisi olan şarap askerlerin en başta gelen içeceği olmasının yanında zaferlerin ardından yapılan eğlencelerin de vazgeçilmez içkisidir. Ekonomik açıdan da önemli bir gelir kaynağıdır. Pek çok kavim tarafından ticareti yapılan şarap hakkında Kültepe tabletlerinden ve Ugarit arşivlerinde ele geçen tabletlerden bilgi sahibi olabiliyoruz. Şarabın ekonomik değerinden dolayı krallar tarafından haraç ve vergi olarak alındığını çivi yazılı belgelerden öğrenilmektedir. Bir

⁵⁵ Boris B. Piotrovsky, *The Ancient Civilization of Urartu*, London: Nagel Publishers, 1969, s. 39-53.

bölgeden şarap üzerinden haraç alınması o coğrafyada çok iyi cins üzüm yetiştirildiğinin ve şarap üretildiğinin de kanıtıdır.

Eskiçağ toplumları en büyük vazifelerinin tanrılara hizmet etmek olduğuna inanmışlardır. Bu inancın gereği olarak da tapınaklarda günde üç defa tanrılarına yiyecek ve içecek ikram etmişlerdir. Tanrılara sunulan en önemli içki ise şaraptır. Ancak tanrılar kendi aralarında derecelendirdikleri için tanrılara sunulan şarap miktarlarında da farklılıklar görülmektedir.

Pek çok amaçla kullanılan şarapların üretilmesinin ardından muhafaza edileceği mahzenler de yapılmıştır. Ayrıca şarap depolarının yanında içkinin dağıtılması için kullanılacak testi üretiminin yapıldığı da arkeolojik bulgulardan anlaşılmaktadır. Eskiçağın vazgeçilmez içkilerinden biri olan şarap üzümün birtakım işlemlerden geçirilmesinden sonra elde edilmektedir. Gerek üzümün yetiştirilmesi, şarap yapılması, şarabın muhafaza edilmesi, gerekse sunumu için testi yapımı, içkinin korunması gibi pek çok işlem ve çaba gerektiren bu içkinin her bir aşamasında da farklı görevliler hizmet etmiştir. Sarayda, tapınakta ve orduda şarabın korunması ve sunulması ile ilgilenen görevlilerin üst düzey insanlar oldukları çivi yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Bu da şarabın son derece değerli bir içki olduğunun kanıtıdır.

Kaynaklar

- Albayrak, İrfan. "Kültepeden Değişik Bir Masraf Listesi". *Archivum Anatolicum* V, (2002): 1-10.
- Alp, Sedat. *Hitilerde Şarkı, Müzik ve Dans/Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999.
- Alp, Sedat. *Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2002.
- Altuncu, Abdullah. *Sümerlerin Dini Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi SBE., 2011.
- Ambos, Claus. "Building Rituals from the First Millennium BC The Evidence from the Ritual Texts". *From the Foundations to the Crenellations Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew*

- Bible*. (Edited by Mark J. Boda and Jamie Novotny), Herstellung: Hubert und Co, Göttingen Printed in Germany, 2010.
- Ardzinba, Vladislav. *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev.,Orhan Uravelli. Ankara: Kafdav Yayınları, 2010.
- Atakuman, Çiğdem & Tanyeri Erdemir vd. *Hititler*, Editör: İlker Koç, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2006.
- Bahrani, Zainab. *The Babylonian Visual Image*, İn G. Leick (Ed.), *The Babylonian World*, Newyork: Routledge, 2007.
- Başol, Serkan. *Hitit Askeri Teşkilatı Ve Sefer Organizasyonu*, Yüksek Lisans Tezi, Denizli: PAÜ. SBE. 2006.
- Bilgiç, Emin & Sever, Hüseyin, Günbattı, Cahit, Bayram, Sebahattin. *Ankara Kültepe Tabletleri I*, Ankara: TTK. Basımevi, 1990.
- Bottéro, Jean. *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev. Emin Özcan, Ayşen Er. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Bottéro, Jean. *Gılgamış Destanı, Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, çev. Orhan Suda. 4. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Bryce, Trevor. *Hittite Warrior*, New York: Osprey Publishing, 2007.
- Crane, Eva. *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, New York: Routledge, 1999.
- Coşkun, Yaşar. *Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, XXVII/ 3-4, (1969): 1-61.
- Collins, Billie Jean. *The Hittites and their World*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007.
- Çilingiroğlu, Altan. *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Fakfı, 1997.
- De Martino, Stefano, *Hititler*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*, Çev., Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'nun Florası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1974.
- Fales, Frederick Mario & Postgate, J. Nicholas. *Imperial Administrative*

- Records, Part I: Palace and Temple Administration, State Archives of Assyria. Vol. VII, Helsinki, 1992.*
- Frankel, David. *The Ancient Kingdom of Urartu*, London, 1979.
- Gökhan, Fatma. *Hititlerde Tıp Üzerine Bir İnceleme*, Gazi Üniversitesi SBE. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.
- Grayson, A. Kirk. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.), Vol. 2 (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol. 2=RIMA 2)*. Canada: University of Toronto Press, 1991.
- Groß, Melanie. "Food and Drink for the Palace: the Management of Foodstuff in Neo-Assyrian Times and Beyond", *SAAB*, Vol. XXI, (2015): 21-45.
- Günaltay, Şemsettin. *Mezopotamya- Sümerliler*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1945.
- Günbattu, Cahit. "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu Kralları ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkilere Işık Tutan İki Yeni Belge", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 1*, Ankara, (1999):75-83.
- Haktanır, Handan. *Bir Avuç Mısır*, Lefkoşa: Rüstem Kitabevi, 2010.
- Klock-Fontanille, Isabella. *Hititler*, Ankara: Dost Kitabevi, 2005.
- Köroğlu, Kemalettin. (2010). *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*. V. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Larner, Gerda. "The origin of prostitution in Ancient Mesopotamia", *Signs*, 11(2), (1986): 236-254.
- Lüssner, Ivar. *Uygurluk Tarihi, Çev.*, Adli Moran. İstanbul: Nokta Kitabevi, 2006.
- Luckenbill, David D. *Ancient Records of Assyria and Babylonia (ARAB I). VOL. I*, Chicago: The University of Chicago Press, 1926.
- Macgregor, Sherry Lou. *Beyond Hearth and Home, Women in the Public Sphere in the Neo-Assyrian Society*, State Archives of Assyria Studies, Vol. XXI, Helsinki, 2012.
- Macqueen, Jean G. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Çev.*, Esra Davutoğlu. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2013.
- Nemet-Nejat, Karen R. "Women in Ancient Mesopotamia", *Women's*

- Roles in Ancient Civilizations (A Reference Guide)*, Ed: Bella Vivante, London: Greenwood Press, (1999): 86-114.
- Oates, Joan & Oates, David. *Nimrud An Assyrian Imperial City Revealed*, London: British School of Archaeology in Iraq, 2001.
- Øiseth, Anne Rebekka. *With roots in the Abzu and crown in the sky: temple construction in between myth and reality, a study of the Eninnu temple of the Gudea cylinders as divine house and cosmic link*, (Unpublished master's thesis). University of Oslo, 2007.
- Otten, Heinrich, *Hethitische Totenrituale*, Berlin, 1958.
- Ökse, Tuğba. "Eski Önasya'dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri", Ankara, *Bilig*, S.36, (2006): 47-68.
- Özman, Recep. *Asur-Urartu Siyasi Mücadelelerinin Yazıtlara Yansıması*, Yüksek Lisans Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi, SBE, 1994.
- Piotrovsky, Boris B., *The Ancient Civilization of Urartu*, London: Nagel Publishers, 1969.
- Puhvel, Jaan. "Barm and Balm, Hittite Style", *Journal of Cuneiform Studies*, LXIII, (2011): 103 - 104.
- Reyhan, Esmâ. *Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Kadın Mastigga'ya Ait Ritüel Metinler*, Ankara Üniversitesi, SBE., Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- Reyhan, Esmâ. "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük", *Gazi Akademik Bakış*, 2/3, (2008): 227-242.
- Saggs, H.W.F. *Everyday Life in Babylonia And Assyria*, Assyrian International News Agency, A.D. 1965.
- Saggs, H. W. *The Might That Was Assyria*, New York: St.Martin's Press, 1990.
- Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- Sevin, Veli. *Assur Resim Sanatı II*. VI. Dizi, Sayı:38, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Sevinç-Erbaşı, Fatma. "Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakındoğ'u'da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Gelenegi", 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları (ICA-*

NAS), Ankara, (2007): 2777-2795.

Stol, Marten. *Women in the Ancient Near East*, Berlin: De Gruyter, 2016.

Tansuğ, Kadriye & İnanlı, Özel. "Sümerlilerin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış", *D.T.C.F.Dergisi*, XVIII, (1960): 551-582.

Tüylü, Demokan. *Ugarit- Hitit İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE., 2014.

Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt III, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.

Ünal, Ahmet. "Ebediyete İntikal Edecek Şekilde İnşa Edeceksin! -İple Tavana Tırmanan Hitit Mimarının Cambazlıkları", *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*. Ankara: TTK Basımevi, (1998):39-46.

Ünsal, Veli. *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.

Kısaltmalar

AKT: Ankara Kültepe Tabletleri.

ARAB I: Ancient Records of Assyria and Babylonia, VOL. I.

CAD: The Assyrian Dictionary of the University of Chicago.

RIMA 2: Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.), Vol. 2 (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol. 2.